

Moderna ekološka misao

Nekontrolisano iskorišćavanje prirodnih resursa, masovno uništavanje tropskih i amazonskih šuma koje se smatraju „plućima Zemlje“, zagađivanje voda, pogotovo pijaćih, koje na svetu ima u malim količinama, samo su neki od pokazatelja ekološke krize modernog doba. Voda je postala najznačajniji strateški prirodni resurs u XXI veku. Erozijske tla, pretvaranja u pustinje, nepravilno navodnjavanje i upotreba hemikalija u poljoprivredi dovodi do smanjenja obima i kvaliteta obradivog zemljišta. Razvoj industrija, povećanja drumskog saobraćaja, prljave tehnologije u zemljama Trećeg sveta izazivaju zagađenje vazduha, efekte staklene bašte kao i ozonske rupe. Rast ljudske populacije je doveo do povećanja potrebe za hranom i energijom što zahteva nove poglede na dosadašnji razvoj društva. Stalna upozorenja i očekivanja nepovoljnih klimatskih promena podstiču na stvaranje inicijativa čiji je cilj formulisanje globalne političke saradnje, jer zagađenja ne poznaju granice država. Saradnja bi trebalo da pruži rešenja za probleme ekonomske krize, povećanje proizvodnje hrane i budućih masa takozvanih environmentalnih izbeglica. Jer, ekološka katastrofa nije odvojena od humanitarne katastrofe. Iako postoje određeni sporazumi, zemlje u razvoju još ne mogu da ispoštuju stroge uslove koje propisuju određeni međunarodni protokoli.

Prenaseljenost koja prati urbanizaciju je dovela do prevelike potrošnje i rasta potrebe za energijom. Kao novo potrošačko društvo, urbanizacija ostavlja svoj trag i u obliku ogromnih

količina otpada. Sam razvoj industrijske proizvodnje koja zadovoljava potrebe društva predstavlja značajan problem u kontrolisanju i uklanjanju rastućeg broja zagađivača. Snabdevanje urbanih sredina hranom i vodom zahteva obimnu proizvodnju hrane koja konzumira velike količine energije i predstavlja jednu od najvećih promena u životnoj sredini koja uzrokuje mnogo toga, od nestašica vode do gubljenja biodiverziteta. Džon Beddington (John Beddington), vodeći britanski savetnik u oblasti nauke, predviđa da će se svetska populacija u narednih dvadeset godina uvećati za trećinu, potreba za hranom i energijom za polovinu, a tražnja za vodom opet za trećinu. Rastuća potreba za prirodnim resursima će zahtevati da države više povedu računa kako raspolažu svojim prirodnim resursima. Države koje raspolažu oskudnim prirodnim dobrima praviće saveze sa zemljama bogatim resursima. Urbanizacija, zajedno sa visoko razvijenom tehnološkom kulturom, dovodi samo do narušavanja životne sredine, a uzrokuje i probleme poput krize identiteta i smanjenja komunikacije među ljudima.

Ekološka misao je obeležena nekim osobinama koje su slične sociologiji i uopšte društvenim naukama. Za razliku od prirodnih nauka, ekologija govori o verovatnoćama. Ekolozi ne mogu replicirati identične uslove u nekom ekosistemu kako bi putem eksperimenta došli do zaključka o njegovom ponašanju. U najboljem slučaju, takvi eksperimenti su izuzetno kompleksni i skupi, a najčešće potpuno nemogući. Stoga je većina evidencije u ekologiji neeksperimentalna i otvorena za različita tumačenja.

Prve naznake ekološke svesti javljaju se sa začecima teorija o životnoj sredini koje se vezuju za drugu polovinu XVIII veka. Teorija maltuzijanstva, granice rasta globalne ravnoteže, organskog rasta, zatim postindustrijskog doba, globalnog matematičkog modela biosfere, ekološke politike, ekološke etike i tako dalje, samo su neke od teorija koje su se javile tokom više od dva veka ekološke misli. Ekološka etika se razvija pod

pritisakom moralnog zahteva da se suočimo sa celinom sveta u kome živimo, pri čemu je neodgovorno iskorišćavamo. Uopšteno govoreći, ekološka etika je sistematičan opis moralnih odnosa između ljudskih bića i njihovog prirodnog okruženja.

Poslednjih godina pojedini ekološki filozofi su usmerili pažnju ka jednom pragmatičnijem pristupu ekološkim problemima. Ekološki pragmatizam ozbiljno shvata moralni pluralizam i artikuliše sredinu između jedne jedine monističke teorije i relativizma tipa „sve je dozvoljeno“.

Maltuzijanska teorija je skrenula prvi put pažnju na problem rasta ljudske populacije, konstatujući da se ljudska populacija povećavala geometrijskom progresijom, dok se sredstva za život uvećavaju tek aritmetičkom progresijom. Dekade nakon Maltusa (Malthus) su obeležene ubrzanom industrijalizacijom i urbanizacijom, praćenim napretkom tehnologije i demografskim rastom, kao i porastom potrošnje energije, prirodnih resursa i hrane, koji su doveli do ubrzanog zagađenja i degradacije životne sredine.

Ekologija je nastala sredinom XIX veka kao grana biologije. Predmet ekologije kao nauke menjao se i proširivao od njenih početaka do danas – od proučavanja životne sredine pojedinih vrsta, preko izučavanja ekosistema, međusobnog uticaja ekosistema i biosfere do proučavanja položaja čoveka u biosferi. Kao savremena nauka, ekologija dobija interdisciplinarno obeležje zahvaljujući istraživanjima koja ukazuju na nova saznanja o uzrocima i posledicama ekološke krize. Ekologija se zbog svog obima delovanja u novom dobu zamenjuje pojmom zaštita životne sredine, koja obuhvata i konkretna rešenja zagađenih oblasti kroz korišćenje tehničkih, tehnoloških i drugih sistema. Zaštita životne sredine u sebi objedinjuje saznanja iz oblasti prirodnih (hemije, fizike, inženjerskih nauka) i društvenih nauka (sociologije, ekonomije, psihologije, socijalne antropologije)

i trebalo bi da izučava delovanje prirodnih faktora i mnogobrojnih procesa u njoj, izazvanih ljudskom delatnošću na živi svet. Osnovni cilj ovako shvaćene ekologije, jeste sprečavanje negativnih posledica antropogenog delovanja na prirodu i zdravlje ljudi (Miltojević 2002).

Tek poslednjih decenija XX veka se javlja kritička svest prema (zlo)upotrebi životne sredine i njenih resursa, kada dolazi do osnivanja prvih velikih prirodnih rezervata, kao i usvajanja prvih tehnika kontrole životne sredine, nakon čitavog veka industrijske ekspanzije koja je „zlostavljala“ prirodne resurse (zemljišta, vode, šume...) kao neograničena javna dobra. U novije vreme se koriste razni sistemi za upravljanje životnom sredinom, kako bi se iskoristio razvoj tehnologije i novi načini poslovanja. Preduzeća, industrije, usvajaju novu etiku poslovanja, na šta ih upravo tera društvo koje pokazuje svest o problemima u životnoj sredini. Društveno odgovorno poslovanje je način upravljanja u kome se vodi računa i o ekonomskim i o društvenim ciljevima, što znači da industrije tokom svog proizvodnog procesa minimalno zagađuju životnu sredinu. Radi poboljšanja kvaliteta života, čovek je nemilosrdno koristio prirodne resurse, što je rezultiralo narušavanjem ravnoteže u prirodi i stvaranjem niza problema koji, paradoksalno, sada ugrožavaju taj kvalitet života za koji se borio. Šezdesetih godina se javljaju i prvi environmentalni pokreti, podstaknuti uticajnim delom američke spisateljice Rejčel Karson (Rachel Carson) *Tiho proleće*, koji je predstavljao apel čovečanstvu da smanji upotrebu pesticida u poljoprivredi.

Vaclav Smil (Vaclav Smil), u svojoj knjizi *Globalna ekologija* razmatra istoriju bavljenja ekologijom započetu šezdesetih godina XX veka, sa pojavom prvih kritika zagađenja vazduha i životne sredine (Smil 2005). Šezdesete godine XX veka donele su suočavanje sa činjenicama da mnogi prirodni resursi postaju ograničeni, i da postaju sve teže dostupni i zagađeniji.

Početak sedamdesetih godina pojavio se i jedan od najuticajnijih radova o ekološkoj krizi današnjice, prvi izveštaj takozvanog Rimskog kluba pod nazivom „Granice rasta“. Izveštaj je izneo nalaze istraživanja nekoliko scenarija i naglašavao izbore koji se nalaze pred društvom kako bi se pomirio održivi napredak i ograničenja zaštite životne sredine. Rimski klub je *think tank* koji je okupljao, a i danas okuplja, stručnjake, privrednike i političare koji su zainteresovani za pitanja životne sredine.

Podrška pokretima za zaštitu životne sredine nije opala tokom osamdesetih i početkom devedesetih, uprkos recesiji. Ovakav razvoj se može pripisati prikupljanju sve više dokaza o ugrožavanju životne sredine, koji su doveli do stvaranja novog pogleda na svet, nove ekološke paradigme. Pokazalo se da vrednosti za koje se zalažu članovi pokreta imaju dalekosežniji i trajniji uticaj, dovodeći ekološke probleme u svest ljudi i pozicionirajući stanje životne sredine u fokus javnosti, medija i obrazovnih ustanova. Sve više je rasla svest i prihvatanje unutar pokreta da se ekološki problemi ne mogu rešiti tehničkim/tehnološkim popravkama. Potrebno je da se društvo podvrgne fundamentalnim promenama, koji osporavaju temelje modernog industrijskog društva.

Pojam životne sredine se prvi put probio u vode međunarodne politike sa organizacijom UN, odnosno Konferencije o ljudskom okruženju u Stokholmu 1972. Ova konferencija je donela preporuke o stvaranju svetskog programa Ujedinjenih nacija o zaštiti životne okoline, koje su realizovane na prvoj sledećoj sednici Generalne skupštine UN. Deklaracija o životnoj sredini (UNEP, 1972) doneta 1972. godine ističe da „*čovek ima osnovno pravo na slobodu, jednakost i adekvatne životne uslove u životnoj sredini čiji kvalitet omogućava dostojan život i blagostanje*“. Ova konferencija je predstavljala inicijalnu kapislu manifestovanja ekološke svesti i istovremeno bila uvod u Parisku konferenciju šefova država i vlada zemalja Evropske ekonomske

zajednice (EEZ), održane iste godine. Deklaracija usvojena na ovom skupu kao osnovni cilj ekološkog razvoja navodi smanjenje rizika u pogledu uslova života, poboljšanje kvaliteta življenja, a da se u ostvarenju tih ciljeva posebna pažnja mora posvetiti zaštiti životne sredine. Evropska povelja o životnoj sredini i zdravlju, iz 1989. godine, naglašava obezbeđenje „garancije prava građana na čistu i zdravu životnu sredinu“. Peti jun, kao prvi dan održavanja Konferencije u Stokholmu, proglašen je Svet-skim danom zaštite životne sredine.

„Zemaljski samit“ Ujedinjenih nacija održan u Rio de Žaneiru, 20 godina nakon prvog svetskog samita o životnoj sredini u Stokholmu, izazvao je pažnju naučnih, a donekle i političkih krugova kao jedan od najvećih međunarodnih skupova koji je ikad sazvan. Više od 20.000 delegata, 118 šefova država, kao i predstavnici iz 180 zemalja sastali su se da razmotre probleme globalnog okruženja. Na dnevnom redu Zemaljskog samita se našao širok spektar globalnih problema: zagađenja vazduha i vode, klimatske promene i globalno zagrevanje, poljoprivreda i erozije zemljišta, krčenje šuma i pustinja, biodiverzitet, siromaštvo i zdravlje, ekonomija i razvoj, obrazovanje i manjinski odnosi i tako dalje. Na ovoj, kao i konferenciji u Kairu 2 godine kasnije, problem i posledice globalnog rasta stanovništva su predstavljali jednu od ključnih tačaka.

S ciljem ublažavanja globalnih klimatskih promena definisan je Kjoto protokol 1997. godine, u kome su naznačeni brojni i različiti gasovi koji izazivaju zagađenje atmosfere i koji formiraju „efekat stakle bašte“. Do sada ga je potpisala 191 država, ali jedna od najuticajnijih, SAD, i dalje odbija da ratifikuje odredbe ovog sporazuma. Protokol obavezuje visokorazvijene industrijske zemlje da smanje emisiju štetnih gasova za oko 5% između 2008. i 2012. godine, to jest ispod nivoa emisije koji je postojao pre 1990. godine.

Promovisanje održivog razvoja predstavlja radikalnan zaokret u koncepciji zaštite životne sredine i kao takav javlja se osamdesetih godina dvadesetog veka. Iako nema opšteprihvaćene definicije održivog razvoja, pod ovim pojmom se smatra razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacije bez ugrožavanja potreba budućih. Za osnovnu ideju ima što čvršće povezivanje ekonomskog rasta i razvoja i problema životne sredine. Uočeno je da rešavanje globalnih ekoloških problema nije moguće bez integralnog pristupa. Održivi razvoj, zato, predstavlja multidisciplinarni koncept koji uključuje ekonomiju, ekologiju, etiku, sociologiju, pravo i nalazi svoju primenu u politici, kao praksi.

Među društvenim naukama, pravo i ekonomija su discipline koje su se među prvima bavile životnom sredinom i problemima njenog ugrožavanja. Kada je u pitanju pravo, to se desilo iz očiglednih razloga zaštite životne sredine kroz donošenje zakona i propisa, kojima bi se definisale odgovornosti i obaveze zagađivača. Interes ekonomije kada je o ovoj temi reč postoji s obzirom da su prve analize ekoloških problema imale direktan uticaj na proizvodnju i potrošnju i podigle značaj prirodnih resursa i tako dalje. Danas se u potrošačkom društvu bolje plasiraju proizvodi koji se reklamiraju kao ekološki, to jest oni pri čijem se procesu proizvodnje vodilo računa o uticaju na životnu sredinu. Stoga su svi u trci da svoje proizvode ili kompanije predstave kao ekološke kroz razne sertifikate, simbole i slično.

Ekološki problemi se dugo nisu smatrali mogućim predmetom proučavanja sociologije kao nauke. Sociologija je težila da se, što je moguće više, distancira od prirode. Paradoksalno, svi značajniji pravci u sociologiji su bili povezani sa ekološkim pitanjima na ovaj ili onaj način. Environmentalna sociologija je priznata tek u poslednjoj deceniji XX veka. Njen zadatak jeste da stvori određeni opšti referentni okvir za celu oblast istraživanja životne sredine u okviru društvenih nauka.

Environmentalna sociologija se bavi svim što se tiče čovečanstva i društva, i stoga ne može izbeći da deli predmet svog proučavanja sa istraživačima koji potiču iz drugih disciplina i posmatraju ga iz ugla svojih nauka. Ovakav pristup poziva na interdisciplinarnu saradnju u oblasti društvenih nauka.

Huber (Huber) navodi da ova grana sociologije obuhvata mnoštvo istraživačkih tema u oblasti životne sredine, koje idu od kulturnih pretpostavki, preko ekonomskih, institucionalnih, do političkih (Huber 2001). Environmentalna sociologija uključuje istraživanja ekološke svesti i etike, ekoloških pokreta, iskustava i znanja, environmentalne politike, njenih oblika, standarda i regulativa, environmentalnih sistema planiranja, finansiranja, potrošačkog ponašanja i još mnoga druga.

Paralelno sa razvojem ekologije, javljaju se i nove naučne discipline u okviru već ustanovljenih nauka, koje proučavaju odnos čovekovih aktivnosti i životne sredine iz svog ugla (ekološka ekonomija, socijalna ekologija, urbana ekologija i tako dalje). Takođe, sve češće se dodaje prefiks „eko“ mnogim poljima ljudske aktivnosti, kako bi se s jedne strane skrenula pažnja na potrebu zaštite životne sredine, a sa druge strane promovisali novi koncepti. U tom smisli se govori o, na primer, eko-tehnologiji, o potrebi ekološkog obrazovanja, o ekološkoj etici čiji razvoj sve više uzima maha, o formulisanju ekološke politike koja bi uzela u obzir dejstvo čoveka na okruženje prilikom definisanja mera i tako dalje.

Miltojević primećuje da se ekologija sve više posmatra kao pogled na svet, nova filozofija života koju odlikuju nove vrednosti. Osnovu novog pogleda na svet, ekološke slike sveta čini: *„priznavanje celovitosti, jedinstva sveta i čoveka kao organskog dela biosfere i kosmosa; odgovornost čoveka, njegovog razuma i intelekta za izvršavanje negentropske biosferne funkcije; dijalog prirode i čoveka, nekonfrontiranje među njima; humanizam u*

kontekstu ekološke kulture kao priznanje prioriteta prirodnih faktora u odnosu na društvene; koevolucija kao optimizacija uzajamnog dejstva društva u razvoju i prirode koje ono menja; priznavanje vrednosti same prirode, višeg nivoa organizacije prirodnih sistema u odnosu na socijalne“ (Miltojević 2002: 247).

Takav pogled na svet ustanovljuje poseban oblik kulture – ekološku kulturu koja nastaje sa saznanjem da je savremena tehnokratska kultura došla u konflikt s prirodom i da je potrebno naći put za rešavanje konflikta i očuvanje budućnosti Zemlje. Miltojević navodi nekoliko određenja pojma ekološke kulture, uz naznaku da je ovo relativno nov pojam. Jedno određenje definiše ekološku kulturu kao način sagledavanja socioprirodnog razvitka društva koji obezbeđuje očuvanje i poboljšanje prirodne sredine. Slično ovome, ekološka kultura podrazumeva način zaštite života, pri kome je društvo sistemom duhovnih vrednosti, etičkih principa, ekonomskih mehanizama, pravnih normi i društvenih institucija sposobno da formira takve potrebe i načine za njihovo rešavanje, koji ne bi narušili prirodnu sredinu, već obezbedili koevoluciju društva i prirode (Miltojević 2002: 257). Jasno je da formiranje ekološke kulture zahteva izgradnju ekološke svesti i ekološke etike, što uslovljava značajnije promene u obrazovanju i vaspitanju u okviru savremenog društva.

U okviru ekološkog modela odnosa čoveka i prirode često se razikuju takozvana reformska, površinska, environmentalistička ekologija i radikalna, dubinska ekologija ili ekosofija. Tu ideju je 1973. godine lansirao norveški filozof Arne Najs (Arne Næss), koji je prvi izneo pojam „dubinske ekologije“ i predložio 1987. godine razvoj nove discipline, „ekosofije“ (Đurić 1998: 52). Environmentalisti nastoje da sačuvaju prirodne izvore i zalažu se za kontrolu zagađenja uz istovremeno održavanje visokog životnog standarda, koji ne zahteva veće promene načina života i ukupnog ponašanja ljudi. S druge strane, radikalni ekolozi zahtevaju napuštanje vrednosnog sistema

antropocentričnog humanizma, i okreću se iskustvu i tradiciji kultura koje su sačuvala neposrednu vezu čoveka sa prirodom i svetom kao što su budizam, taoizam i religije nekih plemena. Rešenje se nalazi u promeni celokupnog ponašanja čoveka i razvoju nove neantropocentrične, ekocentrične, odnosno holističke ekološke etike ili ekosofije (Klemenović 2007: 189).

U svojoj praktičnoj primeni ekološki pokret se okrenuo pitanjima zaštite životne sredine i mnoštvu zabrinjavajućih simptoma na lokalnom i globalnom nivou. Njihova kritička posvećenost i napor koji su uložili u spasavanje ogromni su. Međutim, ekosofi smatraju da environmentalisti nisu uspeli da predstave alternativnu sliku društva koja bi uključila strategiju ljudskog razvoja, jer nisu uspeli da stvore holističku sliku sveta. Na naučnom nivou, radikalni ekološki pokret se ne zadovoljava akademskim statusom. Organski i prirodni interaktivni procesi su smešteni u prvi plan, u pokušaju da prevaziđu naučni monopol pozitivističkog redukcionizma.

Političko-ekološka debata je, tokom nekoliko decenija, iznedrila nekoliko drugih „socijalnih“ teorija koje su se identifikovale kao ekološke. Eko-socijalizam, eko-anarhizam, eko-komunizam i eko-feminizam su među poznatijim. Iako ovi pokreti ponavljaju najvećim delom teze već poznatih ekoloških pokreta, oni su važni kao pokazatelj svog vremena. Ekološka kriza koja se iskristalisala kao zasebna tema tokom poslednjih decenija dvadesetog veka pokreće pitanje predefinisavanja čovekovih aktivnosti i predstavlja ozbiljna upozorenja osnovnim temeljima čovekovog bitisanja.

Dva globalna teoretska modela post-industrijskog razvoja su imala značajan uticaj na environmentalističku sociologiju. Jedan model jeste teorija rizičnog društva koju je predstavio Ulrich Bek (Ulrich Beck), a koja pravi prelaz sa društva izobilja na društvo rizika, što zahteva reorganizaciju environmentalnih

politika i demokratizaciju tehničkog znanja (Bek 2001). Drugi globalni model uzima održivi razvoj kao ključni pojam za uspostavljanje harmoničnih odnosa između ekonomskog razvoja i upravljanja životnom sredinom. Teorija ekološke modernizacije predstavlja alternativu teoriji rizičnog društva koju su prihvatile neke vlade i industrija. Principe ekološke modernizacije su usvojile neke značajne organizacije, kao što su Evropska unija, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i Svetski poslovni savet za održivi razvoj. Razlika između ova dva pravca se najviše ogleda u percepciji potencijalne uloge moderne tehnologije kao snage koja prevazilazi ili pogoršava degradaciju životne okoline. Međutim, i jedan i drugi pravac prepoznaju značaj kompleksnih diskurzivnih sistema koji su pratili uspon modernih institucija. Vertikalni „komandni sistem“ je zamenjen „horizontalno organizovanim“ sistemom diskursa. Stoga je analiza i upotreba diskursa u environmentalnoj sociologiji od izuzetnog značaja.

U XXI veku se očekuje boljitak u razvoju svesti društva na polju brige o životnoj sredini, zbog čega su prepoznavanje i upotreba diskursa važni. Ekološka misao je potrebna kako bi dala oblik novoj kulturi življenja u novom tehnološkom dobu. Zaštita životne sredine je oblast koja se ne može izolovati, kao što je i prepoznato kroz interdisciplinarna istraživanja u ovoj oblasti. Ona traži stalna usavršavanja, aktivnosti i razmenu iskustava. Zbog naviknutosti i nemogućnosti odricanja civilizacijske udobnosti, potrebno je promeniti dosadašnji način razmišljanja, čime bismo direktno uticali i na svakodnevne navike koje bi dale novu šansu životnoj sredini sa kojom moramo biti u harmoniji. Čovečanstvo je odgovorno prema budućim generacijama: nema političkog dogovora sa opasnim otpadom i doživljavanja kao manje opasnog dok se ne prilagodimo.

U skladu sa tim, mnogi društveni naučnici se slažu da je neophodno izgraditi svest ljudi o načinima zaštite životne

sredine, kao i razvoju veza između institucija, organizacija i grupa koje učestvuju u environmentalističkim diskurzivnim sistemima. Evidentan je nedostatak sveobuhvatnog sociološkog istraživanja životne sredine i njene percepcije u društvu, ne samo u našoj zemlji već i u širim okvirima, uprkos aktuelnosti i izvesnoj „pomodnosti“ ove teme. Može se očekivati da će naredne godine doneti sistematičnija saznanja koja nam mogu pomoći da izgradimo efikasne politike zaštite životne sredine.

Literatura

- Bek, Ulrih (2001), *Rizično društvo. U susret novoj moderni*, Beograd: „Filip Višnjić“.
- De Žarden, Džozef R. (2006), *Ekološka etika: Uvod u ekološku filozofiju*, Beograd: Službeni glasnik.
- Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972), (internet) dostupno na adresi: <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503> (pristupljeno 29. decembra 2011).
- Đurić, Jelena (1998) „Ekološki aspekti globalizacije“, *Filozofija i društvo* 14: 45–60.
- Huber, Joseph (2001), „Environmental sociology in search for profile“, (internet) dostupno na adresi: <http://www.soziologie.uni-halle.de/huber/docs/environmentalsociology02.pdf> (pristupljeno 1. decembra 2011).
- Klemenović, Jasmina (2007), „Filozofsko-etičko utemeljenje ekološkog vaipitanja i obrazovanja“, *Pedagogija* 2: 182–191.
- Miltojević, Vesna (2002), „Ekologija – humanizam – kultura“, *Teme* 2: 245–260.
- Obradović, Miodrag, Dragica Stanković i Snežana Obradović (2007), „Sklad ekologije i održivog razvoja“, *Šumarstvo* 1–2: 107–114.
- Smil, Vaclav (2005), *Global ecology: Environmental change and social flexibility*, London: Routledge.
- Veljković, Nebojša (2006), „Ekonomija i ekologija – izazov budućnosti“, *Teme* 3: 479–498.